

EMEVİLER DÖNEMİNDEKİ MEVALİ POLİTİKASININ RİVAYETLERE ETKİSİ

Şuheda GÜNÇE*

Öz

Hız. Peygamber döneminde ortadan kaldırılan ırkçılık ve kabilecilik anlayışı Emeviler Dönemi'nde yeniden ortaya çıkmıştır. Bu dönemdeki ırk ve kabile asabiyeti, birçok yönüyle tartışılmış ve çeşitli problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu problemlerin başında ise mevali politikası gelmiştir. Arap olmayıp da İslamiyet'i seçen bu kişiler, hukuken Araplara eşit olmakla birlikte bu dönemde çeşitli ayrımcılığa ve baskılara maruz kalmışlardır. Bunun gibi birçok sebepten dolayı mevali olarak adlandırılan bu kesim, Emevi hâkimiyetine muhalif bir tavır sergilemiştir. Bütün bunlara rağmen dini ilimlere yönelen ve çeşitli alanlarda önemli bir rol üstlenen mevali, pek çok alanda önde gelen simâların yetişmesini sağlamıştır. Ele alacağımız bu çalışmada mevalinin karşılaştığı çeşitli durumlar ve o dönemdeki rivayetlere etkilerini değerlendirmeye çalıştık.

THE EFFECT OF THE MAWALİ POLICY ON NARRATIONS DURING THE UMAYYAD PERIOD

Abstract

The understanding of racism and tribalism that eradicated during the Prophet Muhammed (pbuH) was re-emerged in the Umayyad period. In this period, racism and tribalism were discussed in many aspects and caused various problems. The first of these problems was Mawali policy. These people, who are not Arabs and who choose Islam, were legally equal to the Arabs. But they were subjected to various forms of discrimination and pressures during this period. For many reasons like this, these people, who are called mawali, have taken an opposing stance against the Umayyad rule. In spite of this entire situation, mawali, who have played an important role in various fields; have ensured the training of prominent people in many areas. In this study, we tried to evaluate the situations faced by mawali and their effects on the narrations during this period.

Giriş

Emeviler Dönemi, İslam Tarihi'nde önemli bir dönüm noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu dönemde hilafetin saltanata dönüştürülmesi meselesi, yönetim anlayışını değiştirmekle birlikte birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Çeşitli alanlarda ortaya çıkan bu tartışmalar ciddi karışıklıklara sebep olmuştur. Özellikle bu dönemde devam eden fetih hareketleri ile birlikte Arap

Makalenin Geliş Tarihi: 02.04.2019

Makalenin Kabul Tarihi: 19.05.2019

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, ORCID ID: 0000-0001-9774-3457, e-mail: mehlika_gnc@hotmail.com

olmayan birçok unsurun Müslüman olması ve Emevilerin onlara karşı yürüttüğü politika, bu karışıklıkların zirve noktasını oluşturmuştur. *Mevali* kavramı, bu dönemde geniş anlamda Arap olmayan unsurlar için kullanılmış ve bu gruba dâhil olanlar çeşitli baskı ve yasaklarla karşılaşmışlardır. Bu baskı ve yasaklara sebebiyet veren durumun, kabilecilik anlayışı olması, Hz. Peygamber döneminde ortadan kaldırılmaya çalışılan bu algının yeniden gündeme gelmesini sağlamıştır. Mevaliye karşı yürütülen bu siyasi anlayış kısa süre içinde onları Emevi iktidarına karşı muhalif bir konuma getirmiş ve daha sonraki dönemlerde çeşitli isyan hareketleri içerisinde yer almalarına sebep olmuştur. Öyle ki kendilerine karşı yapılan adaletsizlikler neticesinde erken dönemlerden itibaren ortaya çıkan ve bilhassa Emevi iktidarına karşı bir yapılanma içerisinde bulunan gruplarla savaşmaktan geri durmamışlardır. Özellikle Abbasi ihtilalinden önceki çoğu isyanda önemli bir rol üstlenen mevali, kendi destekleriyle Abbasi ihtilalini başarıya ulaştırınca oldukça ciddi bir güç unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Hatta ilk dönemlerde Arapların kendilerinden daha aşağı bir konumda olarak gördükleri mevali kesiminde, Abbasiler döneminde elde ettikleri bu güç sayesinde mevalinin Araplardan daha üstün olduğuna dair çeşitli fikirlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İlk aşamada İslam'ı temel alarak kendilerinin de diğer Müslümanlarla aynı haklara sahip olduklarını ileri süren mevalinin, güç ellerine geçince aynı tavrı karşı kesim için ortaya koymadıkları görülmüştür. Kimi araştırmacılar tarafından, mevalinin aldığı bu pozisyonun bizzat Emeviler tarafından oluşturulduğu ve bu durumun kendi elleriyle çöküşlerine zemin hazırladıkları gibi yorumlar yapılmaktadır ki bunlar oldukça isabetli yorumlardır.

Yukarıda ele alınanların yanı sıra, mevalinin maruz kaldığı ayrımcılık, baskı ve çeşitli haklarının kendilerine verilmemesi ile ilgili durumlarının bütün bölgelere has olmadığını, mevalinin sadece İran ve Irak bölgelerinde yoğun bir şekilde buna maruz kaldıklarını ifade eden araştırmacılar da bulunmaktadır. Diğer bölgelerde bilhassa dini ilimlerle meşgul olan çevrelerde, mevaliye karşı herhangi bir ayırımın ya da baskının olmadığı, İslam'ın bütün insanlara aynı statüyü verdiği, dolayısıyla

böyle bir davranışın uygun olmadığı ifade edilerek mevalinin belli bölgelerde karşılaştığı baskı durumlarının bir genellik arz etmediği belirtilmektedir.

Emeviler döneminde mevaliye karşı yürütülen bu politika sadece siyasi alanda birtakım problemlere sebep olmamış aynı zamanda kültürel alanda da kendini göstermiştir. Siyaseten bir şey elde edemeyen mevali farklı alanlara yönelerek kendilerini geliştirmiş ve çevrelerinde öne çıkan insanlar konumuna gelmişlerdir. Çeşitli alanlarda yetenek sahibi olan mevali kesimi, özellikle dini ilimlerde ön plana çıkmış ve oldukça nüfuz sahibi olan kişiler yetiştirmişlerdir. Dolayısıyla dini ilimlerdeki etkinlikleri, rivayetleri yorumlamaları ve bunlara olan katkıları da önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Mevalinin rivayetleri yorumlamadaki katkılarını ise araştırmamızın ilerleyen aşamalarında ele alacağız.

1. Mevali Faktörünün Ortaya Çıkışı

Mevali kavramı, İslam Tarihi'nin temel kaynaklarında, okuyucunun karşısına farklı anlamlar içeren bir kavram olarak çıkmaktadır. Bu kavrama yüklenen anlamlar dönemsel olarak farklılık arz etmiş ve bununla anılan kişiler çeşitli misyonlar yüklenmiştir. Mevali kavramı, sözlükte "koruyucu, yardımcı, sahip, dost; âzat eden efendi; âzat edilen köle" anlamlarına gelen *mevlâ* kelimesinin çoğulu olup Kur'an-ı Kerim'de 'akraba' (Meryem19/5), 'dostlar' (el-Ahzab 33/5) ve 'mirasçılar' (en-Nisâ 4/33) manasında üç ayette zikredilir.¹ Râğıb el-İsfehâni de, *Müfredât* adlı eserinde bu kavramı "velâ" başlığı altında ele almış ve söz konusu kavramla ilgili olan tüm kullanımları, Kur'an ayetlerinden örnekler vererek açıklamıştır.² Aynı zamanda "köle azat edene, azat edilmiş köleye, müttefike, bağlaşığa, amcaoğluna ve komşuya 'meven'; bir başkasının işini deruhte eden, üstlenen herkese 'veliyyun' dendiğini"³ ifade etmiş ve ilgili ayetleri vererek kavramın bu anlamlarını örneklendirmiştir.

¹ İsmail Yiğit, "Mevâli", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29: 424.

² Bu konuda bk. Râğıb el-İsfehâni, *Müfredât*, trc. Yusuf Türker, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), 1589-1594.

³ İsfehâni, *Müfredât*, 1593.

Muhtelif anlamları üzerinde durulan mevlâ kelimesi gerek Cahiliye döneminde gerekse İslam'da daha ziyade çoğul sîgasıyla *mevâli* diye ıstılâhî bir anlam kazanmış ve kullanım alanına göre çeşitlilik göstermiştir.⁴ Mevâli, terim anlamında ilk İslami fetihlerin ardından kendi istekleriyle Müslüman olan, çoğunluğunu doğuda İranlılar ve Türkler'in, Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberiler'in, Mısır'da Kibtiler'in oluşturduğu gayri Arap Müslümanları ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır.⁵ Esasında bu kavram, Emevilerle birlikte siyasi bir anlam kazanarak, Araplar dışında kalan her Müslüman için kullanılmıştır.⁶

Cahiliye dönemine baktığımızda ise daha farklı bir durumun ortaya çıktığını görmekteyiz. Buna göre mevali kelimesi, Cahiliye döneminde öncelikle hürriyetine kavuşmuş köle manasında kullanılmıştır ki buna 'itk' veya 'atâka' mevlâsı denilmektedir.⁷ Bu kavram, cahiliye döneminden itibaren Hz. Peygamber dönemine kadar, kölelik hayatı yaşamış ve efendileri tarafından azat edildikten sonra başlarından bir köleliğin geçtiğini belirtmek adına bu kişilere verilen bir isimlendirme olarak karşımıza çıkmıştır. Yine o devirde toplumda var olan kavmiyetçilik ve kan davaları sebebiyle taraflar arasında yardımlaşma ve himayeye yönelik anlaşmalar sonucunda meydana gelen bir çeşit velâ türü vardır ki buna da 'akit' veya 'hilf' mevlâlîği denir.⁸ Bunun bir diğer çeşidi de, dönemin herhangi bir kabilenin mevalisinden bir kadınla evlenmek suretiyle meydana gelen 'rahim' mevlâlîğidir.⁹ Bu türde olan mevlâ çeşidi (Arap geleneğine göre mevali) kölelerin üzerinde; hürlerin ise altında bir sınıf olmakla birlikte bunlar köleler gibi alınıp satılamazlardı, hür gibi de değillerdi.¹⁰ Görüldüğü gibi cahiliye döneminde mevali kavramı çeşitli türlerde kullanılmış ve bu durum kullanım alanlarına göre şekillenmiştir.

⁴ Mustafa Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, (İstanbul: Yedirenk Yayınları, 2012), 16.

⁵ Yiğit, "Mevâli", 424.

⁶ Ali Hatalmış, "İslam'ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013): 153.

⁷ Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 17.

⁸ Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 17.

⁹ Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 17.

¹⁰ Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997), 116.

İslami döneme bakıldığında ise yukarıdaki velâ türleri içeriği bakımından kısmi olarak bir değişim geçirmişlerdir. Bu türlerinin yanı sıra, söz konusu dönemde 'İslam mevlâsı' kavramının bulunduğu görülmektedir. Mevla terimi İslami dönemde "hamra" terimi ile de anılmıştır.¹¹ İslam mevlâlığı kavramı, gayr-ı Müslim bir şahsın, kendisinin İslam'ı kabul etmesine vesile olan bir kimseyle aralarında meydana gelen dostluğun adıdır ve bu yakınlık neticesinde yeni Müslüman olan şahıs İslam'ı kabul etmesine vesile olan kimsenin mevlâsı sayılarak kabilesine nisbet edilmektedir.¹² Mevali türleri hususunda, gerek cahiliye döneminde gerekse de İslam döneminde bu kadar çok farklılığın bulunması, bu unsurun toplumda oldukça önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Kısaca İslam'dan önce Arap asabiyetinde mevalinin oldukça büyük etki ve fonksiyonları olduğu gibi İslami dönemde de önemlerini korumuşlar, hatta yaşadıkları devletlerde devrim yapmak, hâkimiyeti bir devletten diğerine nakletmek noktasına kadar aktif bir rol üstlenmişlerdir.¹³ Nitekim üstlenilen bu rol, sadece siyasi alanda değil daha sonraki dönemlerde eğitim, din ve kültür alanlarında da kendisini göstermiştir.

2. Mevali Kaynaklı Problemler

Mevalinin, Emeviler döneminde gayr-i Arap unsurları ifade ettiğini daha önce belirtmiştik. Esasında mevali İslamiyet'i kabul etmekle hukuken Müslüman Araplarla eşit hale geliyordu¹⁴ ki bunun örnekleri bizzat Hz. Peygamberin ve Hz. Ömer'in uygulamalarında görülmektedir. Çok farklı din ve kültür çevrelerine mensup insanların İslam'ın egemenliği altına girmesi ya da yeni toprakların ve dinsel unsurların İslam coğrafyasının birer parçası olması, inanç alanında ve sosyal

¹¹ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 3. Baskı (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 133.

¹² Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 25.

¹³ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, trc. Nejdet Gök, 2. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 2: 237.

¹⁴ Yiğit, "Mevâlî", 424.

boyutta karşılıklı etkileşimi doğurmuştur.¹⁵ Dolayısıyla İslam fetihleri sonucunda özellikle Emeviler dönemi itibariyle Müslüman toplum içerisinde sayıları artan gayri-Arap mühtediler bölgeden bölgeye farklılık arz etmiş olmakla birlikte bunlar, belli bir Araplaşma sürecinden de geçmişlerdir.¹⁶ Bu süreç içerisinde, mevali, yaptıkları hizmetlerle Arapları memnun ettiklerinden, kendilerine riyaset ve siyaset dışında hemen her türlü işte, sanayide, ziraatta ve bilimsel çalışmalarda¹⁷ yer vermişlerdir. Ancak her ne kadar mevalinin toplum içerisindeki sosyal statüsü onu değerli bir hale getirmiş gibi gözükse de durum olduğundan farklıdır. Nitekim Vloten'e göre, ister mensup oldukları çiftçi sınıfına karşı duyulan hoşnutsuzluk sebebiyle olsun, isterse harb seven Araplarca küçümşenen barışçıl meşguliyetleri dolayısıyla olsun, mevaliye aşağı bir ırk, bir çeşit köle olarak bakmak adet olmuştur.¹⁸ Onların köleler gibi isimleriyle çağrılmaları, evlenecekleri zaman her türlü itiraz hakkına sahip olan efendilerine danışmaları, toplantılarda en kötü yerlerle yetinmek zorunda kalmaları, Arapların camilerine kabul edilmediklerinden dolayı kendilerine ait camilerinin bulunması¹⁹ gibi hususlar Vloten'e göre mevaliye olan bu küçümseyici bakış açısının neredeyse kölelerle denk olduğuna bir işarettir. Cabiri'de de yine aynı hususlara değinilmiş; Arapların mevaliye künye vermemeleri, yalnızca isimleriyle çağrılmaları, onlarla aynı safta yürümemeleri, törenlerde onları öne geçirmemeleri, kızlarını mevali ile evlendirmemeleri, yemeğe geçtiklerinde onların başında beklemeleri, dışardan bakanların onların Arap olmadığını anlamaları için sofranın bir köşesine ilıştırılmeleri²⁰ ve bunun gibi daha birçok şeyin sosyal hayatta mevalinin karşı karşıya kaldığı şeyler olduğu üzerinde durulmaktadır. Bunların yanı sıra, Haccac'ın

¹⁵ Osman Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevali'nin Rolü", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3, (2003/1): 3.

¹⁶ Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 88.

¹⁷ Zeydan, 2: 346.

¹⁸ Gerlof Van Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, trc. Mehmed S. Hatiboğlu, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 25.

¹⁹ Ahmed b. Muhammed b. Abdi Rabbih el-Endelusî, *el-İkdu'l-Ferîd*, Tahkîk: Muhammed Saîd el-'Uryân, Dâru'l-Fikr, (Basım yeri yok, Tarihsiz), 3: 326; Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti*, 25-26.

²⁰ Muhammed Abid Cabiri, *İslam'da Siyasal Akıl*, trc. Vecdi Akyüz, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 1997), 480.

mevaliyi Mısır'dan kasaba ve köylerine göndermeden önce söylediği 'sizler barbar ve yabancısınız kendi köy ve kasabalarınızda kalmalısınız' ifadeleri²¹ de yine mevaliye karşı olan bakış açısını göstermektedir. Bir diğer örnek ise Nafi b. Cübeyr ile ilgili olanıdır: "Zira O, önünden bir cenaze geçince 'Kimin cenazesi?' diye sorardı. 'Bir Kureyşli'nin cenazesi' derlerse, 'Vah kavmim!', 'Bir Arap' derlerse, 'Vah hemşehrim!' derdi. 'Bir Mevla' derlerse ' Allah'ın malıdır istediği zaman alır, istediği zaman bırakır,' diye söylenirdi."²² Mevali, bu alçaltıcı muamelelere karşı sabır ve tahammül gösteriyor veya bu hakaretlere hedef olmamak için Emevilerin sözünün geçmediği uzak bölgelere göç ediyorlardı.²³ Böylece bu tür davranışlardan uzak hayatlarını ve dinlerini daha yaşanılabilir bir hale getirmeyi düşünüyorlardı.

Tüm bunların yanı sıra, fetihler devam ettikçe Arap olmayıp da İslam'ı kabul eden kişilerin sayısında oldukça büyük bir artış yaşanmış ve Emevi toplumunda mevalinin sayısı ciddi boyutlara ulaşmıştı. Bu durum özellikle Arapların, fetihlerde kendilerine yardımcı olan mevaliye karşı bir rahatsızlık ve hoşnutsuzluğa yol açmıştı. Nitekim fetihlerden gelen çeşitli ganimetlerinin mevali ile bölüştürülmesi meselesi ortaya çıkmış ve bu suretle kendilerine daha az bir gelir düşeceği durumu düşünölmeye başlanmıştır. Araplar, fetihlerinin meyvelerini hissedilir derecede azaltacak bir taksime hiç yanaşmak istemezlerken, ötekiler atıyyede her Müslümanın hakkı olduğunu iddia etmişlerdir.²⁴ Dolayısıyla mevaliye göre, herhangi bir kesimin gelirinin düşmesi gibi bir şey söz konusu değildi ve sadece sosyal adalet yerini bulacaktı.

Teorik olarak Araplar ile eşit haklara sahip olan Arap olmayan Müslümanlar, bu eşitliği doğal olarak sosyal ve ekonomik sahalarda da istiyorlardı ancak Emeviler devrinde aristokrasi onları tamamen kabul etmiş değildi.²⁵ Ancak bunlar, artan siyasi

²¹ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, trc. Fikret Işıltan, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 134.

²² İku'd'l-Ferîd, 3: 326.

²³ Zeydan, 2: 347.

²⁴ Muhammed b. Cerîr et-Taberi, *Tarihu'l Umem ve'l-Müluk*, (Leiden, 1879-98), II: 1354' naklen Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hakimiyeti*, 27.

²⁵ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, trc. Hakkı Dursun Yıldız, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), 94.

önemlerinin, kültür üstünlüklerinin ve askeri seferlerde artan paylarının şuurunda idiler.²⁶ Mevalinin bu varlığı ve gücü hissedilmeye başlandıktan sonra Emeviler, çözmek zorunda oldukları önemli bir sorunun ayırımına vardılar.²⁷ İlk aşamada her ne kadar Emevilerin mevaliye ikinci sınıf tebaa muamelesi yapması ve ırkî faktörlerin ön plana çıkarılarak Arap-mevali kırılmasını derinleştirilmesi²⁸ ön plana çıksa da, esasında Emevilerin mevaliye karşı maaş ve ganimet hisselerinden pay ayırmaksızın kendilerini piyade olarak savaşlarda en ağır şartlar altında kullanmaları²⁹ ve içinde buldukları sosyal düzeni tesis biçimi, asıl kırılma noktasını oluşturmuştur. Bu durum mevaliyi, idareye karşı nefret ettirmiş, Emeviler aleyhine Şii ve Haricilerle işbirliğine gidilmesine sebebiyet vermiş ve böylece hilafet iddiasıyla isyan eden muhaliflerin en büyük destekçileri olmuşlardır.³⁰

Emevi yönetiminin uygulamaları, henüz yeni Müslüman olmuş olanlarda ciddi hayal kırıklıklarına neden olmuş ve bu noktadaki tepkilerini ise daha önce de belirttiğimiz gibi çeşitli isyanlara katılarak fiili bir şekilde ortaya koymuşlardır. Bu noktada mevalinin rol aldığı ilk önemli hareket Araplarla eşit haklara sahip olabilmek için desteklediği Muhtâr es-Sekafî'nin Kûfe'de başlattığı isyandır.³¹ Hicri 66 yılında Irak'ta Hz. Hüseyin'in katillerinden intikam almak amacıyla isyan ettikten sonra Muhammed bin el-Hanefiyye adına hilafet mücadelesine başlamış olan Muhtar, Irak mevalisini ganimet mallarına yönlendirerek atlara bindirince, mevali başta olmak üzere Emevilere karşı hissettikleri kin ve nefretten dolayı İslam'ı terk eden birçok köle de bu isyan etrafında toplanmaya başlamıştır.³² Aynı zamanda Muhtar, Kûfe'deki Arab ve Fars, her iki cemaatin de yardımını da sağlamış, isyana katılan mevali sayısı Muhtar'ın kendilerine verdiği ücretle artmaya³³ başlarken bu durum şikâyet konusu da olmuştur. Nitekim Muhtar'ın mevaliyi kendileriyle eşit

²⁶ Lewis, *Tarihte Araplar*, 95.

²⁷ Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevali'nin Rolü", 7.

²⁸ Yiğit, "Mevâli", 425.

²⁹ Zeydan, 2: 348.

³⁰ Zeydan, 2: 348.

³¹ Yiğit, "Mevâli", 425.

³² Zeydan, 2: 348.

³³ Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hakimiyeti*, 27.

tutmasını kabullenemeyen Kûfeli Arap eşrafı, onun Allah'ın kendilerine ganimet olarak verdikleri bu şahısları ganimetlerine ortak ettiğini söyleyerek bu mücadelede Arapların temsilcisi olarak kabul ettikleri Abdullah b. Zübeyr'e destek vermelerine³⁴ sebep olmuştur. Bunun dışında Basra'da Haccac'ın yürüttüğü politikaya karşı ayaklanan mevali, aynı zamanda İbnü'l Eş'as isyanına, Zeyd b. Ali'nin Kûfe'de çıkardığı isyanına, Emevileri yıkmak ve eşitliği sağlamak amacıyla ortaya çıkan Haris b. Süreyc isyanına da ciddi anlamda destek vermişlerdir. Ve son olarak mevalinin isyanlardaki etkinliğinin ne derecede olduğu ise Abbasi İhtilali sürecinde ortaya çıkmıştır. Nitekim bu ihtilalde görevli olan on iki nakipten dört tanesi mevaliden oluşuyordu. Emeviler döneminde karşılaşmış oldukları zor şartlar ve uğradıkları haksızlıklar karşısında belli bir noktaya kadar sabreden mevali, artık bu duruma dayanamamış Emevi yönetimine karşı içlerinde biriktirdikleri nefreti, ortaya çıkan isyanlara verdikleri her türlü destekle göstermişlerdir.

3. Mevalinin Rivayetlere Etkisi

Emeviler döneminde mevalinin Arap toplumundaki konumlarına önceki bölümlerde yer vermiştik. Bu bölümde ise mevalinin meşguliyetleri çerçevesinde etki ettikleri alanı ele almaya çalışacağız. Bilindiği üzere mevali, söz konusu dönemde riyaset ve siyaset alanında herhangi bir söz söyleme hakkına sahip değildi. Onlar muhasebe bilimi, güzel ve kurallı yazı yazma sanatı (inşa veya diplomatika), mali kayıt işleri, defter tutma sistemi³⁵ gibi iş ve mesleklerde çalışmışlardır. Hatta Corci Zeydan, *İkdü'l-Ferîd*'de geçen şu olayı eserinde şu şekilde nakletmiştir:

“Irak valisi Abdullah b. Âmir'in huzurunda bir Arapla bir Mevla muhakeme olunuyordu. Mevali, Arap'a, 'Allah senin gibilerini içimizde çoğaltmasın!' bedduasında bulundu. Arap ise mevaliye: 'Allah senin gibileri içimizde çoğaltsın,' duasıyla karşılık verdi. Bunun üzerine Arap'a, 'O sana beddua ediyor, sen ona hayır duasında bulunuyorsun, bu nasıl olur?' diye sordular. Arap, 'Evet hayır duasında

³⁴ Âdem Apak, “Emeviler Döneminde Arap-Mevali İlişkisi ve İslamlaşma”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti -3- Emeviler*, nşr. Muhammed Ali Ağaoğlu, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3: 303.

³⁵ Zeydan, 2: 301.

bulunuyorum. Çünkü onlar yollarımızı yaparlar, ayakkabılarımızı dikerler, bize elbise dokurlar' cevabını verdi."³⁶

Görüldüğü üzere mevali, daha çok fiziksel çabaya yönelik mesleklerde çalışmakta ve bu şekilde yaşamlarını sürdürmekteydiler.

Bunun yanı sıra mevalinin dini ilimlerde göstermiş oldukları temayüz de gözle görülür şekilde artmıştır. Nitekim İkrime b. Abdullah el-Berberi, Ata b. Ebi Rabah, Ali b. Hamza el-Kisâî, Ka'b b. el-Ahbar, Muhammed b. İshak gibi âlimler mevalidendir. Mevalinin ilmi alanda etkili olduğunu gösteren olaylardan birisi İbn Şihab ez-Zuhri ile Abdülmelik b. Mervan arasında geçtiği söylenen bir konuşmadır ki Abdülmelik, Mekke, Yemen, Mısır, Şam, Cezire, Horasan, Basra ve Kufe'de etkili olan âlimleri sormuş; Zuhri, Kufe hariç diğer bölgelerin hepsi için mevaliden olan bazı âlimlerin isimlerini saymıştır.³⁷ Yâkut el-Hamevi ise şunu belirtiyor: "Abâdile, yani Abdullah bin Abbas, Abdullah bin Zübeyr ve Abdullah bin Amr bin el-Âs ölünce, fıkıh bütün bölgelerde mevaliye geçti."³⁸ Görüldüğü üzere mevali, başta fıkıh olmak üzere Hadis, Tefsir, Kıraat, Tarih, Arap Dili gibi birçok ilim dalında kendilerine yer bulmuştur. Dolayısıyla mevali, bilhassa Emeviler döneminde içinde buldukları sosyo-psikolojik durumu, saygın bir sosyal merteye olan ilim alanıyla aşmak istemiş ve bu isteklerinde de başarılı olmuşlardır.

Ancak her ne kadar bu şekilde düşünüp kendilerine dokunulmaz bir alan açmaya çalışmış olsalar da söz konusu dönemde mevaliye karşı var olan algıyı bütünüyle kıramamış³⁹ ve daha önce de belirttiğimiz çeşitli baskı ve haksızlıklara uğramaya devam etmişlerdir. Nitekim mevaliye karşı yapılan haksızlıklar o dereceye varmıştı ki artık bu konu mevali ile ilgili çeşitli rivayetlerin ortaya çıkmasına kadar

³⁶ İkdu'l-Ferîd, 3: 327; Zeydan, 2: 301.

³⁷ Adnan Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 143.

³⁸ Cabiri, *İslam'da Siyasal Akıl*, 482.

³⁹ Bu noktada Muaviye'nin toplumsal yapıyı oluşturan unsurlar hakkındaki düşüncesini vermek istiyoruz. Nitekim O, Mısır halkından bahsederken bilinçaltında yatan ve Arap olmayanlara karşı var olan algının nasıl olduğunu birebir yansıtmıştır. O'nun ifadeleri şu şekildedir: " Mısır halkını üç sınıftan ibaret gördüm. Onların üçte biri insandır. Diğer üçte biri insana benzer. Üçüncü üçte bir ise insan türünden değildir. Bunlardan insan olanlar Araplardır. İnsana benzeyenler de mevalidir. İnsana benzemeyen üçüncü grup ise Kıptilerdir." Zeydan, 2: 371.

gitmişti. En nihayetinde, din kardeşlerinde uyandırdıkları tahkir derecesini şu hadisten daha iyi hiçbir şey ifade edemezdi: “*Namazı ancak şu üç şey ifsâd eder: (namaz kılana) bir köpeğin, bir eşeğin ve bir mevlânın dokunması.*”⁴⁰ Vloten, bu sözü uydurma bir hadis olarak İbn Abdirabbih’ten nakletmişse de İbn Abdirabbih’in kitabında bu sözün uydurma hadis olduğuna dair bir kayıt olmadığı⁴¹ araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir. Ancak böyle bir kaydın olmaması, söz konusu ifadenin, dönemin algısını herhangi bir yorum yapmadan aktaran müellif tarafından doğru olarak kabul edildiği anlamına gelmemektedir.

Bunun dışında, söz konusu dönemde Arap ırkının diğer ırklardan daha üstün olduğuna dair bazı hadisler uydurulmaya ve dilden dile dolaşmaya başlamıştır. Arapların üstünlüğü savunulunca, diğer milletler de bir taraftan onlara akraba olabilmek için hadis uydurma ihtiyacı hissetmişler; diğer taraftan da kendi milletlerini öven hadisler uydurmuşlardır.⁴² Bunun noktada Fârisilerle Araplar akraba yapılmış ve Araplara akrabalık hususunda birçok hadis nakledilmiştir ki bunlardan biri: “*Fârisiler akrabamızdır. Onlar İshak’ın çocuklarıdır*”⁴³ şeklinde rivayet edilmiştir. Diğer yandan, Arabı sevmekle ilgili birçok hadis söylenmiş ve bu hadislerin ileriki dönemlerde mevali tarafından oluşturulan Şuubiyye hareketinin mensupları tarafından daha ileri boyutlara taşındığı ifade edilmiştir. Zira bu hadislerin söylenmesinde, Arap olmayan toplumlara kendilerini sevmenin mecbur olduğunu hissettirerek siyasi ve psikolojik baskı altına alma düşüncesi⁴⁴ yatmaktadır. Dolayısıyla bu yolla Araplara karşı bir tepki oluşturma hedefi vardır. Konu ile ilgili hadislerden bazıları şu şekilde ifade edilmiştir: “*Üç sebepten dolayı Arabı seviniz, çünkü ben Arabım, Kur’an Arapçadır, Cennet ehlinin lisanı Arapçadır*”; “*Kim Arabı aldatırsa şefaata dâhil ve sevgime de nail olamaz*”; “*Ancak münafık olan Araba buğzeder*”, daha da aşırı gidilerek sevmenin bir iman meselesi, aksinin ise insanı küfre götüreceği

⁴⁰ İku’l-Ferîd, 3: 326; Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti*, 26.

⁴¹ Demircan, *Arap-Mevali İlişkisi*, 65.

⁴² Demircan, *Arap-Mevali İlişkisi*, 146.

⁴³ Demircan, *Arap-Mevali İlişkisi*, 146.

⁴⁴ Sadık Cihan, “*Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti*”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, (1986): 58.

işlenmiştir: *“Arabı sevmek imandandır, onlara buğzetmek küfürdür. Kim Arabı severse beni sevmiş olur, kim buğzederse bana buğzetmiş olur.”*⁴⁵ Bunun gibi Arap sevgisinin işlendiği birçok hadis bulunmakta ve dönemin muhatapları tarafından kullanılmaktaydı.

Yine lisan hususunda övmeler veya kötülerler konusunda çeşitli hadisler uydurulmuştur. Bu noktada karşılıklı atışmalar da olmuştur. Zira Farslılar kendi dillerinin üstünlüğünü savunmak için bazı hadisler uydurmuşlar: *“Allah kızdığı zaman vahyi Arapça indirdi, razı olduğu zaman Farsça indirdi”*⁴⁶ şeklinde Peygambere nispet ettikleri sözler söylemişlerdir. Cennet ehlinin lisanının Arapça olmasına dair verilen rivayetler karşılıksız kalmamış bu noktada söz konusu dilin aynı zamanda Farsça olduğuna dair rivayetler de aktarılmıştır. Şöyle denilmiştir: *“Cennet ehlinin lisanı Arapça ve inci gibi olan Farsçadır.”*⁴⁷ Buna mukabil Farsçanın iyi bir lisan olmadığı, insanda noksanlıklar meydana getirdiği karşı grup tarafından sövmeye varan ifadelerle beyan edilerek zımnen hem Arapçanın üstünlüğü beyan edilecek ve hem de konuşanlar psikolojik baskı altına alınacaktır ve şöyle denecektir: *“Sizden en iyi olanı Arapça konuşanıdır. Farsça konuşmayın, çünkü o nifaka sebebiyet verir.”*⁴⁸ Bu ve buna benzer birçok rivayet bulunmaktadır.

Toplumsal olguları etkileyen bir takım rivayetler de ileri sürülmüştür. Örneğin, *“Ey Mevali topluluğu sizin en kötünüz Arap ile evleneninizdir. Ey Arap topluluğu, sizin de en kötünüz Mevali ile evleneninizdir”*; *“Mevali, bu din için başta sizin onlarla savaştığımız gibi, onlar da geri dönüp sizinle savaşacaklardır.”*; *“Büyük harpler meydana geldiği zaman, Allah mevaliden bir askeri birlik gönderecektir. Onlar Araplardan, at bakımından daha çok ve silah bakımından da daha iyidirler. Onlarla Allah dinini kuvvetlendirecektir.”*⁴⁹ gibi bir çok ifade kaynaklarda yerini almıştır. Aynı zamanda Habeşliler ve zencilerin yerilmesi veya övülmesi ile ilgili de birçok hadis

⁴⁵ Cihan, “Şuubiye Hareketi...”, 58-59.

⁴⁶ Demircan, *Arap-Mevali İlişkisi*, 146.

⁴⁷ Cihan, “Şuubiye Hareketi...”, 57.

⁴⁸ Cihan, “Şuubiye Hareketi...”, 57.

⁴⁹ Mehmet Nuri Güler, “Fıkıh’ın Bilimleşme Sürecinde Muhalif Mevali Fıkıhı ile Tepkisel Arap Fıkıhı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, (2017): 163.

uydurulmuş bu noktada Peygamber üzerinden genel bir toplumsal algı oluşturulmaya çalışılmıştır.

Araştırmacılara göre, Resulullah'tan yapılan bu rivayetlerde problem vardır; çünkü bazen mevali yerilir gibi görülürken bazen de övülmektedir.⁵⁰ Irkçılık başta olmak üzere, toplumsal bir takım kırılmalara sebebiyet veren çeşitli nitelendirmeler ve ayrıştırıcı ifadeler Peygamber tarafından yasaklanmışken, bu gibi ifadelerin O'nun tarafından kullanılması düşünülemez. Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki Emeviler döneminde mevalinin maruz kalmış olduğu psikolojik ve sosyolojik baskılar, mevalinin kendisi için farklı alanlar açmasına sebebiyet vermiş, bu noktada çeşitli hareketleri destekleme veya oluşturma yoluna gitmelerine neden olmuş ve Peygambere nispet edilerek ortaya konan birçok rivayetlere karşıt cevaplar vermesine olanak sağlamıştır.

Sonuç

İslam Tarihi boyunca, bilhassa Hz. Peygamber döneminde gerçekleştirilen tebliğler sonucunda birçok insan İslam'ı kabul etmiştir. Bunlar arasında Arap olmayan kişiler de yer almıştır. Raşid halifeler döneminde gerçekleştirilen fetihlerle İslam'ın Arap topraklarının dışına taşması sonucu buraya uzak olan milletlerden de yine İslam'la tanışıp Müslüman olan ancak Arap olmayan birçok unsur bulunmaktaydı. Bu dönemlerde Arap olan Müslümanlarla Arap olmayan Müslümanlar arasında herhangi bir ayrımcılığa gitmeden eşit bir şekilde davranılmış ve herkesin hakkı kendisine tevdi edilmiştir.

Ancak daha sonra tarih sahnesine çıkacak olan Emevi Devleti için aynı şeyi söylemek oldukça zordur. Nitekim Hz. Peygamber döneminde kaldırılmaya çalışılan kavmiyetçilik/asabiyet bu dönemde oldukça ön plana çıkan bir unsur olmuş ve bunun sonucunda milliyet bazlı ciddi ayrımlar ortaya çıkmıştır. Daha önceki dönemlerde azâd edilen köleler için kullanılan mevali kavramı, bu dönemde Arap olmayan Müslümanlar için kullanılmaya başlanmış ve bu kişiler her ne kadar

⁵⁰ Güler, "Fıkıh'ın Bilimleşme Sürecinde Muhalif Mevali Fıkıhı ile Tepkisel Arap Fıkıhı", 163.

Müslüman olsalar da Arap olmadıkları için insanımsı varlıklar olarak telakki edilmiştir. Bu düşüncenin bir sonucu olarak toplumda ciddi anlamda bir problem ortaya çıkmış ve toplumsal ayrışmaya neden olmuştur. Nitekim mevali olarak anılan kişilerden cizye alınmaya başlanması, Araplardan daha küçük bir konumda görülmeleri, yönetici tabakalarda herhangi bir göreve alınmamaları, savaşlarda kullandıkları pozisyonlar gibi birçok hususta mevaliye karşı baskıcı ve alçaltıcı durumlar içine girilmiştir. Hatta bu hususta mevalinin içinde bulunduğu alçak durumu Hz. Peygamber üzerinden uydurmuş oldukları hadislerle meşru hale getirmeye çalışan bir kesim ortaya çıkmış, mevali de bu duruma karşı bir siper oluşturmak adına kendilerini övücü nitelikteki bazı hadisler ileri sürmeye başlamışlardır. Emevi yönetiminin bu tavrına karşı bu dönemin sonlarına doğru mevali tarafından Şuubiyye adı altında bir hareket başlatılmış ve bu rivayetlere yasal bir zemin oluşturma girişiminde bulunulmuştur. Dolayısıyla bu süreçte sapkın ancak ciddi bir rivayet kültürü ortaya çıkmıştır.

Emevi yönetimi altında katlandıkları durumlara uzun yıllar sabreden mevali, bir süre sonra Emevi yönetiminden memnun olmayanların çıkarmış oldukları isyanlara destek vermiş ve onlara itici bir kuvvet haline gelmişlerdir. En nihayetinde Emevi yönetiminin izlediği politika kendi sonunu hazırlamış ve mevalinin büyük desteğiyle sürdürülen Abbasi ihtilaliyle son bulmuştur.

Kaynakça

- APAK, Âdem. "Emeviler Döneminde Arap-Mevali İlişkisi ve İslamlaşma". *İslam Tarihi ve Medeniyeti 3 Emeviler*, nşr. Muhammed Ali Ağaoğlu, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, 301-308.
- AYDINLI, Osman. "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevali'nin Rolü". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3, (2003/1), 1-26.
- CABİRİ, Muhammed Abid. *İslam'da Siyasal Akıl*. trc. Vecdi Akyüz, İstanbul: Kitapevi Yayınları, 1997.
- CİHAN, Sadık. "Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, (1986): 53-62.
- ÇAĞATAY, Neşet. *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. 3. Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- DEMİRCAN, Adnan. *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- EL-ENDELUSÎ, Ahmed b. Muhammed b. Abdi Rabbih. *el-İkdu'l-Ferîd*. Tahkîk: Muhammed Saîd el-'Uryân, Dâru'l-Fikr, Basım yeri yok, Tarihsiz.
- EL-ISFEHÂNÎ, Râğıb. *Müfredât*. trc. Yusuf Türker, İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- ET-TABERÎ, Muhammed b. Cerîr. *Tarihu'l Umem ve'l-Müluk*. Leiden, 1879-98.
- GÜLER, Mehmet Nuri. "Fıkh'ın Bilimleşme Sürecinde Muhalif Mevali Fıkhı ile Tepkisel Arap Fıkhı". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, (2017): 153-194.
- GÜNALTAY, Şemseddin. *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.
- HATALMIŞ, Ali. "İslam'ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2 (2013): 151-171.
- LEWIS, Bernard. *Tarihte Araplar*. trc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015.

ÖZTÜRK, Mustafa. *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*. İstanbul: Yedirenk Yayınları, 2012.

VLOTEN, Gerlof Van. *Emevi Devrinde Arab Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*. trc. Mehmed S. Hatiboğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.

WELLHAUSEN, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. trc. Fikret Işıltan, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.

YİĞİT, İsmail. "Mevâli". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, 424-426.

ZEYDAN, Corci. *İslam Uygarlıkları Tarihi*. trc. Nejdet Gök, 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.